

Nothing Quiet on the Eastern Front: Levant Fair, Tel Aviv Modernism, and the Model of a New Society

Keywords: Tel Aviv, Levant Fair, Polish Pavilions, International Style, Vernacularism, Arie El-Hanani, Arie Sharon, Władysław Lichtenstein

Summary

In the plans of its founding fathers, Tel Aviv was to become a center of fairs and trade. From the mid to late 1920s, the Palestine and Middle East Exhibitions and Fairs were local in nature and outreach. It was not until 1929 that the participation of foreign companies was recorded for the first time, although exhibitors from 14 countries still did not show goods competing with local products. The chief architect of the then Fair was Arie El-Hanani (Sapozhnikov).

The success of the 1929 exhibition meant that the organizing committee decided to make the next Fair international, renouncing the reservation that they would not be competitive with local products. At that time, the event was officially called the Levant Fair, and its emblem was a winged camel designed by El-Hanani. Held in 1932, the first Levant Fair went to Neveh Sha'anani, the southern district of Tel Aviv, where the main bus station was to be located. Fair grounds covered an area of 50,000 m², twice the size of the previous event. With regard to the fair's architecture, in 1932 many pavilions represented the International Style gaining a minimalist, box-like form and flat roofs. Other buildings, including the Polish Pavilion built in the Zakopane style, were examples of various vernacularisms, national or historicizing trends. One could recognize the formulas of reductive Classicism, and even pre-classical antiquity, as well as Art Déco forms. All of them were still temporary, and those in the form of a cuboid were usually covered with grayish or beige plywood. The Polish Pavilion at the Levantine Fair in 1932 covered an area of 200 m² and was situated "in the busiest place of the Fair: on the way to the Lunapark".

On the 25th anniversary of Tel Aviv in 1934, the second event was held under the official name of the Levant Fair. The city itself was developing rapidly,

gaining an architectural profile of the International Style thanks to the activities of architects who had gained their education and experience mainly in Europe. With the consent and favor of the mandate authorities, it was planned to erect a permanent exhibition infrastructure, which was now to occupy an area of about 100,000 m² on the north-west outskirts of the city, on a peninsula bounded to the west by the Mediterranean coast and to the east by the Yarkon River, south of the Maccabiah Stadium.

The urban development scheme of the fairgrounds was to be based on the latest trends in urban planning, in line with the CIAM recommendations. The plan was developed by Richard Kauffman, assisted by the Fair's Technical Bureau, led by Arie El-Hanani and Willie Weltsch, who commissioned the design of the pavilions and other exhibition buildings to outstanding local architects.

The Polish Pavilions – in 1934 there were already three of them – together with four kiosks, occupied an area of 1,100 m². They already had the most functionalistic face – flat roofs, rectangular shape and clearly emphasized horizontality. The main pavilion was designed by the chief architect of the Fair, Arie El-Hanani, and the other two, which were temporary: the Łódź Pavilion and the Polish Industry Pavilion – were the work of Władysław Lichtenstein, an architect and interior designer who came to the Fair especially from Łódź. Lichtenstein was awarded a gold medal for the design of the Łódź Pavilion.

The next Levant Fair, opened in April 1936, was significantly shortened due to the Arab uprising in Palestine and the Arab workers' strike in the port of Jaffa. The Polish exhibition was housed in a slightly rebuilt main pavilion and several kiosks, while a Turkish pavilion was erected on the site of two temporary Polish pavilions. ■

Artur Tanikowski, Doctor of Humanities, Certified Curator, National Institute of Architecture and Urban Planning. Scientific interests: modern and contemporary architecture, visual culture of the 20th and 21st century, art of Polish Jews. Contact: a.tanikowski@nianiu.pl, ORCID: 0000-0001-8278-124X

Artur Tanikowski

Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa, Polska

Na Wschodzie nie bez zmian. Targi Lewantyńskie a modernizm telawiwski i model nowego społeczeństwa

Słowa kluczowe: Tel Awiw, Targi Lewantyńskie, Pawilony Polskie, styl międzynarodowy, Arie El-Hanani, Arie Sharon, Władysław Lichtenstein

Wprowadzenie

„Tel Awiw jest miastem wystawienniczym samym w sobie, w najlepszym tego słowa znaczeniu, gdyż demonstruje siłę ludzkiej woli i zwycięstwo twórczego wysiłku. Rozwój Targów Lewantyńskich jest bardzo podobny w zarysie do rozwoju Tel Awiwu. Zaczynając jako mała wystawa lokalna, Targi Lewantyńskie przekształciły się w imprezę rangi międzynarodowej i są [obecnie] członkiem Unii Targów Międzynarodowych”¹. Słowa te napisał legendarny burmistrz Tel Awiwu, Meir Dizengoff w katalogu Targów Lewantyńskich w 1934 roku. Jako pierwszy rozpoznał związek między miastem a targami. W autorskiej metonimii zrównywał międzynarodowy status targów z międzynarodowym statusem całego miasta. Wszak wobec optycznych, a dokładniej architektonicznych atrybutów centrum żydowskiej Palestyny miano stosować termin „styl międzynarodowy”, ukuty ledwie dwa lata wcześniej (1932) na głośnej wystawie w Nowym Jorku². „Targi Lewantyńskie – podobnie jak wszystkie wystawy kolonialne, targi światowe i wystawy powszechne (expos) – były rzeczywiście miniaturą, modelowym miastem, edukacyjnym wzorem, epizodycznym spektaklem dobrego zarządzania, obfitego dobrobytu, regionalnej równowagi i wolnego handlu między Wschodem a Zachodem, Starym i Nowym Światem, krajami macierzystymi i koloniami”³.

Podobne utożsamienie Targów z nowoczesnym miastem znajdujemy w sprawozdaniu z targów w 1934 r. autorstwa dziennikarza polsko-żydowskiego, Natana Szwalbe: „Tel-Awiw ukazał się w całej swej radosnej krasie podczas Targów Lewantyńskich, zademonstrował wobec swoich i obcych, że chce żyć i potrafi żyć w szalonym pędzie rozwojowym. Obchód 25-lecia tego bajecznego miasta był wyładowaniem młodzieńczej energii i niesłabnącej wiary odrodzonej społeczności żydowskiej. Tel-Awiw jako twór żydowskiego geniuszu urbanistycznego stanął do szlachetnej rywa-

lizacji z Hajfą nie przesłoniwszy wszakże żydowskiej Palestyny rolniczej, przygotowującej *Hinterland* [to co w głębi kraju] dla obu tych miast o nieobliczalnych wprost możliwościach rozrostowych”⁴.

Przyglądając się historii, znaczeniu i wielorakim kontekstom Targów Lewantyńskich odbywających się w latach 1932–1936, należy wskazać, że ich dotychczasowy ogląd wiązał się przede wszystkim z żydowskim czy też izraelskim punktem widzenia. Komentatorzy i badacze z żydowskiej Palestyny i Izraela opisywali i interpretowali Targi głównie w odniesieniu do ich polityczno-kulturowego wydzźwięku w kontekście rozwoju myśli syjonistycznej czy modernizmu telawiwskiego. Zwracali przy tym uwagę przede wszystkim na pawilony palestyńskie, związane z rozwojem autonomii żydowskiej w obrębie Mandatu Brytyjskiego Palestyny i żydowskich architektów działających na stałe lub osiadłych na dłużej w Tel Awiwie⁵. Oczywiście, trudno się temu dziwić, ale z czasem warto to pole poszerzyć.

1923–1929 Lokalne początki

W odniesieniu do pierwszej imprezy targowej w Tel Awiwie padają różne daty: 1923, 1924, a nawet 1926⁶. Miała się ona odbyć w Klubie Syjonistycznym przy bulwarze Rotszylda, a następne w szkole dla dziewcząt w Neveh Tzedek i w Szkole Ahada Ha’ama⁷. Podczas pierwszych edycji impreza nosiła nazwę Wystawy i Targów Palestyny i Bliskiego Wschodu (albo

4. N. Szwalbe, *Refleksje palestyńskie*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1934, nr 6, s. 204.

5. Por. Y. Shiffman, *Palestine: The Levant Fair, Tel Aviv*, „Town Planning Review” t. 16, 1935, nr 3 (czerwiec), s. 191–194 (przedruk w: Z. Efrat, op. cit., s. 178–179); S. Davidi Kunda, R. Oxman, *The Flight of the Camel: The Levant Fair of 1934 and the Creation of Situated Modernism*, [w:] *Constructing a Sense of Place: Architecture and the Zionist Discourse*, . Yacobi (red.), Abingdon 2004, s. 52–75; S. Davidi, *The “New Architecture” of the 1934 Levant Fair: Constructing Identity for Jewish Society in Mandatory Palestine*, [w:] *Vermittlungswege der Moderne – Neues Bauen in Palästina (1923–1948) / The Transfer of Modernity – Architectural Modernism in Palestine (1923–1948)*, J. Stabenow, R. Schüler (red.), Berlin 2019, s. 151–164; Z. Efrat, op. cit., s. 172–183.

6. Por. Davidi, s. 151; N. Dvir, *Tel Aviv’s Forgotten Palace*, „Haaretz” 19.05.2009, <https://www.haaretz.com/israel-news/culture/1.5054330> (dostęp: 22.06.2021); L. Lewite, *Wystawa Polska Na Targach Lewantyńskich W Tel-Awiwie*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1934, nr 2, s. 67 – ten ostatni pisał: „W r. 1926 urządzono pierwszą krajową wystawę wzorów i prób produkcji palestyńskiej. Wystawy te odbywały się co roku”.

7. Dvir, op. cit.

1. M. Dizengoff, *Tel Aviv and the Levant Fairs*, [w:] *The Levant Fair Catalogue*, Tel Aviv 1934, s. 69.

2. Por. Z. Efrat, *The Object of Zionism: The Architecture of Israel*, Leipzig 2018, s. 173. Chodzi o wystawę *Modern Architecture: International Exhibition*, która miała miejsce w Museum of Modern Art w Nowym Jorku od 9 lutego do 23 marca 1932 roku.

3. Ibidem.

1. Widok Targów Lewantyńskich w 1932 r. w Tel Awiwie, z usytuowanym w centrum pawilonem Palestine Potash Ltd. (źródło: Matson Photograph Collection, Library of Congress, Prints & Photographs Division, LC-DIG-matpc-15189)

1. View of the 1932 Levant Fair in Tel Aviv with the Palestine Potash Ltd pavilion in the center (source: Matson Photograph Collection, Library of Congress, Prints & Photographs Division, LC-DIG-matpc-15189)

Wystawy Promującej Towary Wyprodukowane w Erec Izrael), miała lokalny zasięg i charakter. Nie wystawiano towarów pochodzących spoza Palestyny. W 1929 r., podczas czwartej z kolei wystawy po raz pierwszy odnotowano udział firm zagranicznych, choć 121 wystawców z 14 krajów nie pokazało towarów konkurujących z wyrobami lokalnymi. Były wśród nich tak znane do dziś marki, jak General Motors, Shell, Singer, Citroen, Renault czy Opel. „Niektóre z nich wybudowały duże pawilony lub zajęły duże stoiska”⁸. Wystawa zajęła wówczas powierzchnię 25 tys. m². Naczelnym architektem ówczesnych Targów był Arie El-Hanani (Sapozhnikov), a wspomagał go urodzony i przez pewien czas aktywny we Lwowie Pinchas Hütt, były student Politechniki w Czerniowcach.

Do 1932 r. włącznie infrastruktura targowa miała charakter okazjonalny i była demontowana każdorazowo po zamknięciu imprezy. Dodać należy, że do wczesnych lat 30. tymczasowe pawilony wznoszono nierzadko w stylu eklektycznym, a „lokalni architekci w swych projektach dawali wyraz poszukiwaniu symbolicznego języka, który byłby reprezentatywny dla żydowskiej społeczności Palestyny”⁹.

Sukces wystawy z 1929 r. sprawił, że komitet wystawowy postanowił nadać przyszłym targom charakter w pełni międzynarodowy, znosząc zastrzeżenie braku konkurencyjności wobec towarów lokalnych,

i nazwać imprezę mianem Targów Lewantyńskich (Levant Fair), bez ograniczania ich do Palestyny. Tym samym pierwsze oficjalne Targi Lewantyńskie (a piąte targi w Tel Awiwie od połowy lat 20. XX wieku) trafiły w 1932 r. do dzielnicy Neveh Sha’anan, gdzie miał się znaleźć główny dworzec autobusowy Tel Awiwu. Komisarz Pawilonu Polskiego w 1932 r. porównywał Targi z imprezą poprzednią: „Targi (...) z r. 1929 skoncentrowały przeszło 300 firm oraz ściągnęły 120 000 zwiedzających, podczas gdy w ostatnich Targach z roku bieżącego [1932] wzięło udział przeszło 1200 (oprócz pawilonów rządowych) firm, w tym przeszło 800 zagranicznych oraz około 300 000 zwiedzających”¹⁰. W 1932 r. Targi zajęły powierzchnię 50 000 m², więc dwa razy większą niż impreza poprzednia.

1932. Nowe otwarcie

W architekturze targowej Tel Awiwu w 1932 r. zaszły wyraziste, choć jeszcze nie radykalne zmiany. Wiele pawilonów zyskało minimalistyczną, pudełkową formę i płaskie dachy, podczas gdy inne, do których należał Pawilon Polski w stylu zakopiańskim, reprezentowały nawiązania do nurtów narodowych, historyzujących i rozmaitych wernakularyzmów. Były i takie, w których da się rozpoznać formuły redukcyjnego klasycyzmu, a nawet starożytności przedklasycznej (np. pawilon Palestine Potash Ltd. przybrał formę mastaby, il. 01), albo też formy Art Déco. Wszystkie

8. Targi Lewantyńskie, 1932. Sprawozdanie Komitetu Targowego. „Palestyna i Bliski Wschód”, 1932, nr 1, s. 22.

9. Davidi, op. cit., s. 152.

10. A. Anker, Pawilon Polski na Targach Lewantyńskich, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1932, nr 1 (wrzesień), s. 19.

jednak miały charakter tymczasowy, a te „w formie pudełka” pokryte były zazwyczaj szarawą lub beżową sklejką.

Na szczególną uwagę zasługiwał pawilon Żydowskiej Federacji Pracy (Histadrut) projektu pochodzącego z Jarosława Arieħa Sharona, jednego z pierwszych absolwentów Bauhausu w Dessau. Według Zvi Efrata była to „pierwsza – i być może ostatnia – modernistyczna budowla wzniesiona w Tel Awiwie, godna miana «awangardowej» lub nawet «konstruktywistycznej». Była z pewnością najbardziej wymowną próbą sformułowania lokalnej «architektury targowej»: otwarta, lekka, tania, modułowa, tymczasowa, łatwo psująca się, łatwa do demontażu i ponownego montażu, a przede wszystkim eliminująca rozbieżności między projektowaniem zewnętrznym i wewnętrznym, między budynkiem a ekspozycją”.¹¹ Pawilon ten składał się z czterech równoległych, powtarzalnych konstrukcji, trapezoidalnych w przekroju, o różnej długości i wysokości, wykonanych z drewnianych desek i jutowych arkuszy. „Forma nie podążała tutaj za funkcją, programem czy ideologią; to [była] sama (czysta) funkcja, sam program, ideologia w swej nagiętej manifestacji. Jutowe powierzchnie w pawilonach były barwione na kolory symboliczne dla prezentowanych tematów: czerwony dla związku zawodowego, niebieski dla spółdzielni miejskich, zielony dla osiedli robotniczych, pomarańczowy dla przemysłu cytrusowego”¹².

Sam architekt tak po latach wspominał pracę nad projektem pawilonu, jego wystroju i jego recepcji: „Ściany były zbudowane z drewnianych desek, a ich proste, modularne i częściowo widoczne konstrukcje były połączone pergolami, które wytyczały trasę zwiedzania całej ekspozycji. Obiekty na wystawie były skonstruowane z trójwymiarowych diagramów. (...) Wystawa była pierwszą izraelską próbą wyrażenia idei w wizualnie nowoczesnej formie. Pomysł, przyjęty entuzjastycznie przez niewielki krąg artystów i intelektualistów z Tel Awiwu, został mocno skrytykowany w dzienniku związków zawodowych. Byłem zagrożony ostracyzmem ze strony pracowniczego «establishmentu». Na szczęście sytuację uratowała osoba trzecia: sir Arthur Wauchope, Wysoki Komisarz Palestyny, zareagował entuzjastycznie na nasze pawilony, które były tak odmienne i wyjątkowe w porównaniu ze wszystkimi innymi, tradycyjnymi strukturami (...), jakie można było podziwiać na targach. W swojej mowie otwarcia wyraził zachwyt naszą nowoczesną formą. To nieoczekiwane wsparcie tak ważnej osobistości uratowało nas i rozwiązało wątpliwości liderów ruchu Histadrut. I w taki oto sposób wystawa, z jej prostą modułową strukturą i czystą bauhausową formą, stała się zaczątkiem awangardowej architektury Tel-Awiwu wczesnych lat trzydziestych”.¹³

Pawilon Polski na Targach Lewantyńskich w 1932 r. miał powierzchnię 200 metrów kwadratowych i był

2. Zdzisław Kurnikowski, konsul generalny RP w Jerozolimie przed Pawilonem Polskim na Targach Lewantyńskich w 1932 r. w Tel Awiwie (źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe)

2. Zdzisław Kurnikowski, Consul General of the Republic of Poland in Jerusalem in front of the Polish Pavilion at the 1932 Levant Fair in Tel Aviv (source: National Digital Archives)

położony, jak zachwalał jego komisarz, „w najruchliwszym miejscu Targów – w drodze do Lunaparku”.¹⁴ Jego projektanci (nieznani na razie z nazwiska) nie liczyli się z lokalnym południowym klimatem, specyfiką miejsca czy świeżymi trendami w architekturze. Za to wyraziście powiązali narodową tożsamość z kulturą ludową, uosabianą przez góralszczyznę co najmniej od czasów Witkiewicza-ojca, a potem pierwszej wystawy formistów. W fasadzie, ponad kolumnowym gankiem wznosił się potężny tympanon z typowym zakopiańskim motywem wschodzącego słońca (il. 2). Ponad połówką tarczy słonecznej umieszczono godło Polski, a pomiędzy promienie słoneczne wpisano litery składające się na inskrypcję „POLSKI PAWILON”, do której użyto typografii w stylu Art Déco, niemal „narodowionej” na wystawie paryskiej w 1925 r.

Na jednym ze zdjęć Pawilon Polski widzimy na dalekim planie wpisany w pierzeję ulicy, po której przechadzają się targowi goście. Rozpoznajemy go już nie tylko dzięki narodowej fladze wetkniętej w kalenicę nad wejściem, ale przede wszystkim poprzez kształt stromego, namiotowego dachu, wybijającego ku górze ponad wyłącznie płaskimi dachami pawilonów sąsiednich, w tym brytyjskiego i rumuńskiego. Wśród oszczędnych w formie, modernistycznych budynków góralska chata z pewnością się wyróżniała. Polski piel-

11. Efrat, op. cit., s. 174.

12. Ibidem.

13. A. Sharon, *Kibbutz + Bauhaus. An Architect's Way in a New Land*, Stuttgart 1976, s. 47.

14. Anker, op. cit.

3. Zdjęcie lotnicze terenów Targów Lewantyńskich w budowie, 1934 (źródło: Matson Photograph Collection, Library of Congress, Prints & Photographs Division, LC-DIG-matpc-22199)

3. Aerial photo of the 1934 Levant Fair under construction (source: Matson Photograph Collection, Library of Congress, Prints & Photographs Division, LC-DIG-matpc-22199)

grzym zwiedzający Targi zauważał z ubolewaniem: „Pawilon Polski wśród szeregu wspaniałe urządzonej stanowisk, choćby takiego rumuńskiego, egipskiego czy palestyńskiego, jest nikły i ubogi. Odbija się na nim wybitnie kryzys gospodarczy. Widać, nasz przemysł nie czuje się na siłach wyjść poza granice kraju i odpowiednio przedstawić swoje wartości”¹⁵. Komentator odnosił się zapewne do zawartości polskiej wystawy prezentującej 40 firm i instytucji. Natomiast forma architektoniczna pawilonu była przedmiotem cokolwiek samochwalczej uwagi komisarza Pawilonu Polskiego, Artura Anker: „Zakopiański styl Pawilonu ściągał powszechną uwagę”¹⁶.

1934. Wielka wystawa międzynarodowa

W 1934 r., gdy Tel Awiw obchodził swe 25-te urodziny, odbyła się szósta edycja imprezy targowej, choć dopiero druga pod nazwą Targów Lewantyńskich i druga pod własnym, towarzyszącym jej godłem – uskrzydłonym wielbłądem projektu Arieħa El-Hananiego. Teraz oficjalnym celem wielkiej międzynarodowej wystawy było zacieśnienie stosunków gospodarczych i handlowych z Bliskim Wschodem, zwłaszcza ze społecznością żydowską w Mandacie Palestyny. I tym razem powierzchnia targowa wzrosła o 100% w stosunku do wystawy poprzedniej. Za zgodą i z przychylnością władz mandatowych, zaplanowano wzniesienie stałej infrastruktury targowej, która miała teraz zająć teren o powierzchni około 100 tys. m² na północno-zachodnich rubieżach miasta, na półwyspie ograniczonym od zachodu wybrzeżem Morza Śródziemnego, a od wschodu rzeką Jarkon, na południe od

zbudowanego w 1932 r. na pierwszą Makabiadę (sportowe igrzyska żydowskie) Stadionu Machabejskiego (il. 3). Ten ostatni, przy okazji Targów Lewantyńskich w 1934 r. zyskał rozbudowane trybuny i inne obiekty sportowe w bezpośrednim sąsiedztwie.

Odnosnie planowania przestrzennego infrastruktury targowej, wobec kilku alternatywnych konceptów wybrano ten, w którym budynki i pawilony targowe zgrupowano wokół publicznych placów lub otwartych przestrzeni. Plan został ostatecznie opracowany przez Richarda Kauffmana, wspomaganego przez Biuro Techniczne Targów (il. 4). Największą pozycję na planie przydzielono budynkowi, w którym mieścił się lokalny przemysł. Pawilon Przemysłu Palestyńskiego znajdował się na końcu szerokiej na 30 metrów, głównej alei dojazdowej i stanowił tło dla centralnego placu targów oznaczonego na planie literą A (Sekcja Palestyńska / Erec Izrael), placu, który z prawej strony flankował główny Pawilon Polski (nr 14 na planie). Na placu tym ustawiono dwukondygnacyjny betonowy posąg Robotnika Hebrajskiego, wzniesiony według projektu Arieħa El-Hananiego w dowód uznania dla robotników, którzy budowali pawilony targowe. Główny inżynier Biura Technicznego Targów Willie Weltsch postrzegał sukces targowego przedsięwzięcia jako dowód ogólnego sukcesu Żydów w Palestynie: „To była przyjemność pracować z robotnikami hebrajskimi [...] i uczestniczyć w tak otwartym i demonstracyjnym zaprzeczaniu temu okropnie błędnemu przekonaniu, że hebrajska siła robocza nie jest ani wysokiej jakości, ani zbyt przydatna. W Niemczech ludzie nie wyobrażali sobie, że żydowska praca może odnieść taki sukces”¹⁷. Najbardziej godną uwagi i wizualnie wyróżniającą ce-

15. W. Kneblewski, *U źródeł Świętej Rzeki (Szkice z podróży po Palestynie)*, Warszawa [1934], s. 32.

16. Anker, op. cit., s. 18.

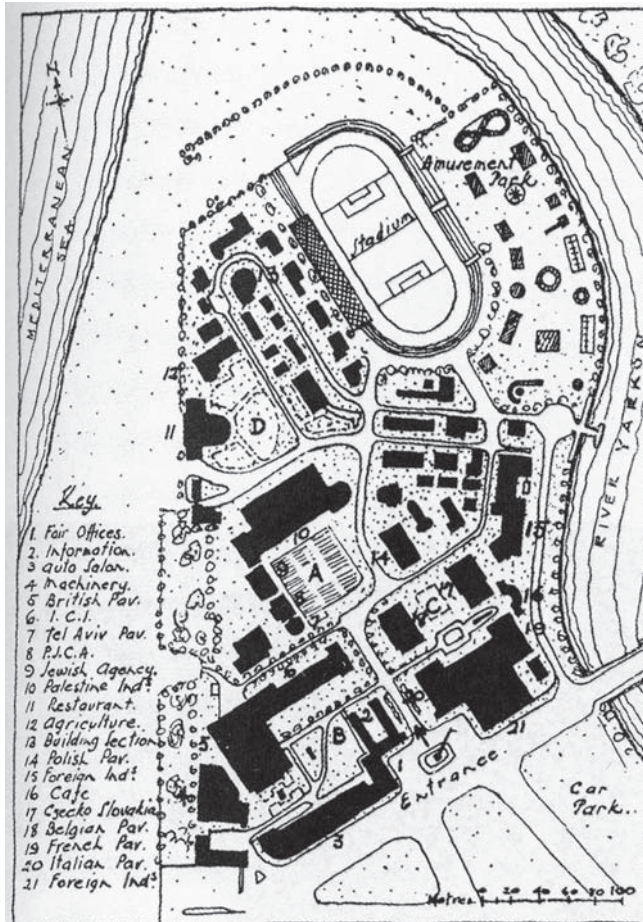
17. W. Weltsch, *Labor and Style in the Fairgrounds*, „Davar”, 26 kwietnia 1934; cyt. za: Davidi, op. cit. s. 160.

czą projektu Pawilonu Przemysłu Palestyńskiego była wieża o wysokości 24 metrów, która dominowała nad terenem Targów (il. 5). Pawilon zaprojektowany przez Kauffmanna został wykonany z żelbetu z wypełnieniem ścian zewnętrznych wykonanych na miejscu. Od zachodu otaczały go pawilony: Miasta Tel Awiwu, Instytucji Narodowych i Stowarzyszenia Żydowskiej Kolonizacji Palestyny, które razem tworzyły grupę o zasadniczo lokalnym charakterze¹⁸.

Biurem Technicznym Targów Lewantyńskich kierowali architekt Arie El-Hanani (który miano naczelnego architekta Targów utrzymał do roku 1936 włącznie) i inżynier Willie Weltsch, odpowiedzialni za wszystkie aspekty zarządzania, planowania, zagospodarowania terenu budowy i aranżacji wnętrz pawilonów, w tym ekspozytorów wystawienniczych. Obaj wdrażali ideę całościowego projektu modernistycznego, a więc spójność w projektowaniu zarówno budynków, jak i ekspozycji. W ciągu ośmiu miesięcy wzniesiono 74 budynki targowe¹⁹. Biuro zatrudniało młodych architektów, którzy niedawno przybyli z Europy, a projektowanie pawilonów zlecało wybitnym architektom lokalnym, do grona których (oprócz wspomnianego Kauffmanna) należeli m.in. Genia Averbuch i Shlomo Ginsburg (Sha'ag), Elsa Gidoni-Mandelstamm, Joseph Neufeld i Arie Sharon²⁰. W gronie tym znalazły się architektki, np. Gidoni-Mandelstamm i Averbuch, tak więc Targi przyczyniły się do awansu zawodowego kobiet w Palestynie. Urbaniści i architekci korzystali z najlepszych trendów modernistycznych, które adaptowali z Europy, by dostosować je do klimatycznej specyfiki subtropikalnego miasta. Targi organizowane na Wschodzie miały więc zachodnie oblicze.

W ciągu dwóch lat, wobec dwóch mocno odmiennych w charakterze edycji Targów (1932 i 1934) pawilony federacji Histadrut, każdorazowo projektowane przez Arieha Sharona, zmieniły nie tylko miejsce, ale i kontekst otoczenia. „O ile architektura pawilonu Histadrut z 1932 roku była odważnie wyeksponowana i szczerze polityczna, to architektura pawilonu Histadrut z 1934 roku, teraz zlokalizowanego na nowym terenie targowym wśród modernistycznych pawilonów, była konstrukcją hybrydową, składającą się z białego pudełka i dynamicznej instalacji konstruktywistycznej, ze skośnymi ścianami, odsłoniętym drewnianym szkieletem, dynamiczną grafiką i smukłą wieżą (której nie zbudowano)”²¹.

Jednym z najbardziej reprezentatywnych dla udanego transferu europejskiego modernizmu i zarazem najokazalszych budynków wzniesionych na Targach była Café Galina projektu Elsy Gidoni-Mandelstamm, Genii Averbuch i Shlomo Ginsburga (Sha'aga). Większość wydarzeń targowych odbyła się właśnie w Café

4. Plan Targów Lewantyńskich w 1934 r.; numerem 14 oznaczono centralny Pawilon Polski (źródło: „Town Planning Review”, t. 16, 1935, nr 3 / czerwiec, s. 193)

4. Plan of the 1934 Levant Fair; the central Polish Pavilion was marked with number 14 (source: “Town Planning Review”, vol. 16, 3/1935, p. 193)

Galina. Do sukcesu restauracji przyczyniła się duża jadalnia z wysokim sufitem i szerokim balkonem na dachu, jedynym na targach z widokiem na morze. Przy dużej popularności wśród zwiedzających, w kawiarni odbywały się oficjalne wydarzenia, takie jak przyjęcia dla targowych delegacji zagranicznych, otwarcia i zamknięcia pawilonów oraz targowe kongresy. Budynek słynął jednak przede wszystkim z niezwykle nowoczesnego designu. Jego dynamiczny wygląd to efekt połączenia zaokrąglonego konturu i dużych szklanych okien. Był to jedyny budynek w kompleksie targowym, którego projektanci, pomimo upałów panujących w Palestynie, zdecydowali się na szerokie przeszklone okna, podobne do powszechnych w Europie. Było to możliwe dzięki odpowiedniemu usytuowaniu szklanej elewacji względem kąta padania promieni słonecznych oraz kreatywnemu zaprojektowaniu różnorodnych rozwiązań zacieniających²².

Cały schemat zagospodarowania przestrzennego terenów targowych został oparty na najnowszych trendach w planowaniu urbanistycznym, zgodnych z zaleceniami CIAM²³. Sekcja Brytyjska – druga po wspomnianej Sekcji Palestyńskiej – obejmowała grupę budynków otaczających plac oznaczony literą B i była ściśle połączona z główną aleją dojazdową. Centralnym budynkiem przy Brytyjskim Placu Imperialnym był Pa-

18. Shiffman, op. cit., s. 191–192.

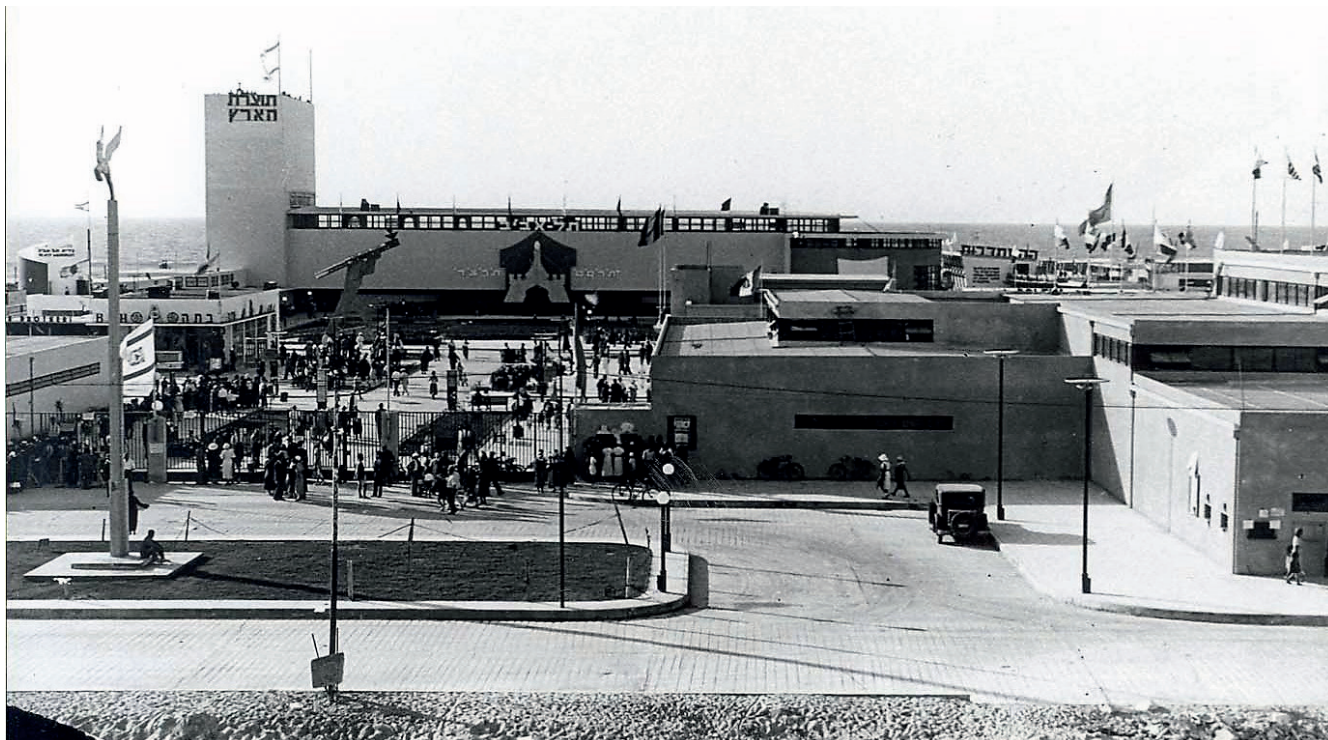
19. Por. Davidi, op. cit., s. 155.

20. Por. A. Tanikowski, *In Tel Aviv, Warsaw and Gdynia: Interwar Jewish Architects from the Polish Lands between Zionism and Assimilation*, [w:] *Jewish Architects – Jewish Architecture? Fourth International Congress on Jewish Architecture*, Bet Tfila – Research Unit for Jewish Architecture in Europe, vol. 9, A. Brämer, K. Kessler, U. Knufinke, M. Przystawik (red.), Hamburg: Michael Imhof Verlag 2021, s. 105.

21. Efrat, op. cit.

22. Davidi, op. cit., s. 163.

23. Ibidem, s. 156.

5. Plac Herberta Plumera – główne wejście na Targi Lewantyńskie w 1934 r. (źródło: domena publiczna, WikiCommons)
 5. Herbert Plumer Square, the central entrance to the 1934 Levant Fair (source: public domain, WikiCommons)

wilon Brytyjski. „Od północy po bokach znajdowały się parterowe Pawilony Dominium, które harmonizowały z budynkiem głównym. Na południe od Placu Brytyjskiego znajdowały się: Salon Samochodowy, Biura Targowe i Biuro Informacyjne, przy czym ta ostatnia, jednopiętrowa konstrukcja w kształcie litery U otwartej w kierunku północnym, zamykała mały basen na centralnym trawniku. Sekcja Zagraniczna i Bliskowschodnia stanowiła trzecią grupę budynków, które wzniesiono wokół placu oznaczonego na planie literą C. Dominującym obiektem był Generalny Pawilon Zagraniczny o powierzchni 3000 m² – największy z budynków targowych. Został on tak zaprojektowany, aby uzupełniać Biura Targowe od strony południowo-zachodniej, a tym samym symetrycznie zamykał plac dojazdowy przed wejściem głównym. Podobnie jak pawilony Palestyński i Brytyjski, składał się z żelbetowej ramy z lekkim wypełnieniem ścian zewnętrznych. Po bokach Placu Zagranicznego znajdowały się pawilony Belgijski (il. 6) i Czechosłowacki, a widok na rzekę po drugiej stronie tego placu zamykała kawiarnia z apsydą (Café Galina). Pawilony wielu zagranicznych krajów biorących udział w Targach znajdowały się bezpośrednio na północ od Placu Zagranicznego. W sekcji oznaczonej literą D znajdowała się restauracja, sekcja rolnicza i ogrodnicza oraz sekcja budowlana. Ta ostatnia, usytuowana w najbardziej wysuniętym na północny-zachód narożniku terenu, stanowiła załączek stałej ekspozycji budowlanej. Tutaj zbudowano domy modelowe z różnych materiałów, co stanowiło ekspozycję o wielkiej wartości, ponieważ zapewnienie dobrze zaplanowanego, ale niedrogiego mieszkania jest sprawą nadrzędną w kraju imigrantów, takim jak Palestyna”²⁴.

Projekty wielu budynków targowych wyszły spod ręki El-Hananiego, „który był również osobiście odpowiedzialny za projekt głównego placu wejścio-

wego. Plac ten w swojej proporcjonalnej konstrukcji podkreślał funkcjonalny aspekt wejścia. Ciekawostką była biała, metalowa kolumna o wysokości 16 metrów, zwieńczona Latającym Wielbłądem, emblematem Targów”²⁵. Oświetlenie terenu w nocy zostało zaprojektowane z myślą o podkreśleniu cech architektonicznych głównych budynków, ale jednocześnie miało na celu stworzenie tradycyjnej orientalnej atmosfery nocnej, która, jak sądzono, spełniała znakomicie intencje wystawy. „Ogólna kolorystyka obiektów wystawowych była spokojna (...). Duże powierzchnie głównych budynków nie były przerywane otworami i zostały pomalowane na bardzo jasne kolory, z ciemniejszymi odcieniami u podstaw. Na przykład w przypadku Pawilonu Brytyjskiego górne powierzchnie zostały przełamane na biało, wnętrza okienne czerwone, a podstawa ciemnoniebieska. Jediną ozdobą była 16-metrowa kolumna z Szalejącym Lwem i tradycyjnym godłem herbowym nad wejściem. Podobne schematy przyjęto dla pozostałych budynków”²⁶. Można zaryzykować tezę, że wspomniany Szalejący Lew jako emblemat brytyjskiej władzy mandatowej niejako symbolicznie konfrontował się z targowym godłem żydowskiej autonomii, czyli Uskrzydlonym Wielbłądem projektu El-Hananiego, który został umieszczony na kolumnie o tej samej wysokości, co kolumna ze Lwem (16 m), zlokalizowanej w ościeżach głównej bramy wejściowej.

Pawilony Polskie (il. 7a i 7b) – a w 1934 r. było ich już trzy – zajmowały wraz z czterema kioskami, imponującą powierzchnię 1100 m² (więc ponad pięciokrotnie większą od pawilonu „zakopiańskiego” sprzed 2 lat). I miały już jak najbardziej funkcjonalistyczne oblicze – płaski dach, prostokątną bryłę i wyraziście uwydatnioną horyzontalność. Pawilon główny zaprojektował naczelnny architekt Targów,

25. Ibidem, s. 194.

26. Ibidem.

24. Shiffman, op. cit., s. 192–194.

6. Pawilon Belgijski na Targach Lewantyńskich w 1934 r., proj. Charles Verhelle (źródło: Matson Photograph Collection, Library of Congress, Prints & Photographs Division, LC-DIG-matpc-13312)

6. Belgian Pavilion at the 1934 Levant Fair, architect: Charles Verhelle (source: Matson Photograph Collection, Library of Congress, Prints & Photographs Division, LC-DIG-matpc-13312)

Arieh El-Hanani, a dwa pozostałe – pawilon łódzki i pawilon przemysłu polskiego – były dziełem przybyłego na Targi specjalnie z Łodzi architekta i projektanta wnętrz, Władysława Lichtensteina²⁷. Za projekt pawilonu łódzkiego (il. 8) nagrodzono Lichtensteina złotym medalem targowym.

W pawilonie państwowym (il. 9), wykonanym z żelbetu i przeznaczonym na pomieszczenie kolejnych wystaw w kolejnych edycjach Targów, mieściła się wystawa Wzorów i Prób Państwowego Instytutu Eksportowego, stoiska Polskiej Kasy Oszczędności, Urzędu Morskiego w Gdyni, Rady Portu i Dróg Wodnych w Gdańsku, Ligi Polskiej i Kolonialnej, Linii Gdynia – Ameryka, Kompanii Handlu Zamorskiego i Polsko-Palestyńskiej Izby Handlowej (biuro informacyjne). „W ten sposób pawilon nr. 1 [państwowy] nosił charakter pawilonu centralnego i oficjalnego. Pawilon nr 2 poświęcony był m. Łodzi i grupował wyłącznie eksponaty przemysłu włókienniczego, podczas gdy w pawilonie nr 3 wystawiały swe eksponaty inne grupy przemysłu polskiego (przemysł perfumeryjno-farmaceutyczny, elektrotechniczny, spożywczy etc.). W odróżnieniu od dwóch pozostałych, trzeci pawilon polski stanowił swego rodzaju atrakcję dla zwiedzających,

dzięki zorganizowaniu na miejscu sprzedaży reklamowej, nadawanym koncertom z płyt polskich itp. Kioski indywidualne poświęcone domom agenturowo-komisowym, reprezentującym w Palestynie firmy polskie, skupiały różnorodne eksponaty przemysłu polskiego, przy czym w jednym kiosku, stanowiącym model domku eksportowego, mieściła się wystawa polskiej sztuki ludowej i stosowanej. Całość Wystawy Polskiej, bogato udekorowana flagami i emblematami państwowymi, robiła duże wrażenie i ściągała dziesiątki tysięcy zwiedzających. (...) Wystawa polska była, pomimo bardzo trudnych warunków pracy w gorączkowym okresie przygotowawczym na miejscu, powodującym opóźnienie innych państw, otwarta w pierwszym dniu Targów. Otwarcie nastąpiło w dniu 26 kwietnia o godzinie 6 po południu przez Konsula R.P. w Tel Awiwie, w obecności delegatów rządu, przy udziale przedstawicieli świata politycznego, gospodarczego, kulturalnego i prasy”²⁸.

1936. Epilog

Arabskiemu powstaniu w Palestynie, które rozpoczęło się 19 kwietnia 1936 r. (i trwało do 1939 r.) towarzyszył strajk w porcie Jaffa, który zagroził planowemu otwarciu kolejnych targów i ostatecznie przyniósł straty finansowe organizatorom²⁹. Targi Lewantyńskie otwarto wprawdzie w kwietniu 1936 r., ale początkowo niektóre pawilony pozostawały puste.

27. Por. A. Tanikowski, *Pawilon Polski na Targach*, [w:] Gdynia – Tel Awiw, katalog wystawy w Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie i Muzeum Miasta Gdyni, A. Tanikowski (red.), Warszawa – Gdynia 2019, s. 246; *Podpisanie aktu założenia podwalin pod budowę Wystawy Polskiej na Targach Lewantyńskich 1934*, fotografia, „Nasz Przegląd Ilustrowany”, R. XII, 1934, nr 18, s. 3; *Wyjazd delegacji Izby na Targi*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1934, nr 3 (marzec), s. 164; S. Nirnstein, *Na Targach Lewantyńskich*, „Głos Poranny”, 10.05.1934, nr 127, s. 4. Za informacje i materiały dotyczące życia i aktywności Władysława Lichtensteina składam podziękowania dr Irminie Gadowskiej z Uniwersytetu Łódzkiego.

28. *Wystawa Polska na Targach Lewantyńskich 1934*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1934, nr 6 (czerwiec), s. 194–195.

29. Por. Davidi, op. cit., s. 164.

7. Pawilony Polskie na Targach Lewantyńskich w 1934 r.: a. fotografia; b. schemat graficzny autorstwa Marcina Władyki (źródło: kolekcja prywatna)

7. Polish Pavilions at the 1934 Levant Fair: a. photography; b. graphic scheme, designed by Marcin Władyka (source: private collection)

Na Targach w 1936 r. polska wystawa zgromadziła 89 firm i instytucji. W głównym pawilonie państwowym prezentowały się wówczas ponownie Linie Żeglugowe Gdynia-Ameryka i Urząd Morski w Gdyni, a także Liga Morska i Kolonialna. Natomiast w jednym z kiosków pomieścić się miała wystawa książki polskiej realizowana przez Towarzystwo dla Międzynarodowego Handlu Książką Polską „Awangarda”. „Specjalny dział tej ekspozycji [został] poświęcony Marszałkowi Józefowi Piłsudskiemu”³⁰. Na miejscu dwóch polskich pawilonów tymczasowych, rozebranych po zakończeniu Targów w 1934 roku, wzniesiono Pawilon Turecki.

W wyniku napięć politycznych, zaraz po zakończeniu Targów tereny i pawilony targowe gwałtownie podupadły. Podczas rewolty arabskiej żydowskie fabryki i warsztaty w Jaffie zostały spalone, a to co udało się z nich uratować przeniesiono do Tel Awiwu – do ogromnych, pustych, nowoczesnych pawilonów. Potrzeba była nagląca, a budynki targowe były zajmowane bez planowania. W czasie II wojny światowej tereny targowe zajęła armia brytyjska, a po utworzeniu państwa Izrael zajęła je armia izraelska. Z biegiem lat zapomniano o pierwotnym przeznaczeniu obiektów; wiele z nich zostało zniszczonych, w innych, moc-

30. Wystawa książki polskiej na Targach Lewantyńskich 1936 w Tel Awiwie, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1936, nr 2 (lut), s. 99.

8. Pawilon Łódzki w budowie, Targi Lewantyńskie w 1934 r., proj. Władysław Lichtenstein (fot. Zeev Aleksandrowicz, Aleksandrowicz Family, Tel Aviv)

8. The 1934 Levant Fair: Łódź Pavilion under construction, architect: Władysław Lichtenstein (photo: Ze'ev Aleksandrowicz, Aleksandrowicz Family, Tel Aviv)

no zaniedbanych, dokonano daleko idących zmian³¹. Obecnie urząd konserwatorski miasta Tel Awiw-Jafa nadzoruje prace nad rewitalizacją terenów targowych i choćby częściowym przywróceniem im dawnej świetności.

Podsumowanie

W 1934 r. główny inżynier Biura Technicznego Targów Willie Weltsch podkreślał związek między lokalną architekturą nowoczesną a żydowskim charakterem kraju, nadając architekturze znaczenie narodowe. Według Weltscha ideologia syjonistyczna znalazła wyraz w architekturze nowoczesnej, a tę architekturę, szeroko reprezentowaną na Targach Lewantyńskich, można wręcz uznać za „styl narodowy” nowego społeczeństwa żydowskiego³². W podobnym duchu interpretują Targi współcześni badacze, tacy jak Sigal Davidi i Robert Oxman, którzy osadzają Targi Lewantyńskie 1934 r. wśród bliskich sukcesorów wystaw modernistycznych.³³

Tezy te podważył niedawno Zvi Efrat, twierdząc, że Targi nie były wystawą modernistycznego designu, a jedynie „raczej beznamiętnym pokazem pudełkowatych pawilonów bez żadnych dziwactw, z wyjątkiem uderzającego emblematu latającego wielbłąda przy wejściu na targi i pomnika hebrajskiego robotnika”. Zwracał przy tym uwagę na „niemal surrealistyczną niespójność między rzemieślniczymi i przemysłowymi bibelotami zgromadzonymi we wnętrzach pawilonów, a raziącą bielą ich ścian zewnętrznych”³⁴. Konkluzja Efrata może się wydać wręcz wywrotowa, ale tym bardziej zachęca do zastanowienia: „Z perspektywy czasu wydaje się, że kolejne Targi Lewantyńskie w latach 1932, 1934 i 1936 odegrały jedynie marginalną rolę w ożywieniu lokalnej gospodarki i nie miały żadnych konsekwencji dla lewantyńskiego sojuszu – ale wywarły wpływ transformacyjny i efekt wybielający na charakter sfery publicznej Tel Awiwu. (...) Projekt Targów Lewantyńskich jest powszechnie uznawany za emblemat syjonistycznego modernizmu postępowego (niektórzy powiedzieliby nawet awangardy), ale to właśnie taka demagogia obnaża (...) całkowicie konformistyczną postawę białej architektury targowej, a co za tym idzie, targowego białego miasta. Choć

31. Por. Davidi, op. cit.

32. Weltsch, op. cit., przedruk Davidi, s. 160.

33. S. Davidi Kunda, R. Oxman, op. cit.

34. Efrat, op. cit., s. 175.

mógł być świeży i elegancki, [modernizm targowy] został w pełni przepisany i zmanipulowany przez instytucje państwowe i administrację miejską. W przeciwieństwie do projektu [wystawy mieszkaniowej] *Weissenhofsiedlung* [w Stuttgarcie, 1927] – jego często naśladowanej prekursorce – modernizm targowy był co najwyżej demonstracyjny i wcale nie był kwestionowany; był promocyjny, ale nie polemiczny; raczej pogodny niż niespokojny; wspaniały, ale rzadko eksperymentalny³⁵.

W odniesieniu do prezentacji polskiej przez pryzmat architektury targowej na przestrzeni dwóch edycji Targów Lewantyńskich (w 1932 i 1934 r.) dokonała się zasadnicza zmiana. Pawilony Polskie w 1934 r. potwierdzały przynależność Polski do rodziny krajów, których aspiracje we współczesnym świecie wizualizowały się w dużej mierze poprzez architekturę modernistyczną. Nawet jeśli wyniki gospodarcze osiągnięte na Targach w latach 30. według współczesnych badaczy nie są oceniane nazbyt pozytywnie, to zbliżenie Polski do żydowskiej Palestyny, a Gdyni do Tel Awiwu było ewidentne. Wszak to właśnie dzięki

9. Budowa Pawilonów Polskich na Targach Lewantyńskich w 1934 r. (fot. Zeev Aleksandrowicz, Aleksandrowicz Family, Tel Aviv)

9. The 1934 Levant Fair: Polish Pavilions under construction (photo: Ze'ev Aleksandrowicz, Aleksandrowicz Family, Tel Aviv)

Targom Lewantyńskim miało, według prezesa Polsko-Palestyńskiej Izby Handlowej, nastąpić „uruchomienie linii okrętowej polsko-palestyńskiej i utworzenie sekcji palestyńskiej przy Lidze Morskiej i Kolonialnej”³⁶, więc instytucji związanych z Gdynią w ramach projektu Polski Morskiej.

35. Ibidem, s. 173–175. Terminem *whitened city* – „miasto wybielone” („pobielone” albo „rozbielone”) posłużył się Sharon Rotbard w swej dla wielu obrazoburczej i demitologizującej rozprawie *White City, Black City: Architecture and War in Tel Aviv and Jaffa*, Cambridge 2015; por. Ibidem, s. 11.

36. L. Lewite, *Komitet „Pro-Palestyna” w Polsce*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1934, nr 1 (styczeń), s. 6.

Bibliografia

- A. Anker, *Pawilon Polski na Targach Lewantyńskich*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1932, nr 1 (wrzesień), s. 19–21
- S. Davidi, *The "New Architecture" of the 1934 Levant Fair: Constructing Identity for Jewish Society in Mandatory Palestine*, [w:] *Vermittlungswege der Moderne – Neues Bauen in Palästina (1923–1948) / The Transfer of Modernity – Architectural Modernism in Palestine (1923–1948)*, Jörg Stabenow, Ronny Schüller (red.), Berlin 2019, s. 151–164
- S. Davidi Kunda, R. Oxman, *The Flight of the Camel: The Levant Fair of 1934 and the Creation of Situated Modernism*, [w:] *Constructing a Sense of Place: Architecture and the Zionist Discourse*, H. Yacobi (red.), Abingdon 2004, s. 52–75
- M. Dizengoff, *Tel Aviv and the Levant Fairs*, [w:] *The Levant Fair Catalogue*, Tel Aviv 1934
- N. Dvir, *Tel Aviv's Forgotten Palace*, „Haaretz”, 19.05.2009, <https://www.haaretz.com/israel-news/culture/1.5054330> (dostęp: 22.06.2021)
- Z. Efrat, *The Object of Zionism: The Architecture of Israel*, Leipzig 2018
- *Gdynia – Tel Awiw*, katalog wystawy w Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie i Muzeum Miasta Gdyni, A. Tanikowski (red.), Warszawa – Gdynia 2019
- W. Kneblewski, *U źródeł Świętej Rzeki (Szkice z podróży po Palestynie)*, Warszawa [1934]
- L. Lewite, *Komitet „Pro-Palestyna” w Polsce*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1934, nr 1 (styczeń), s. 5–6
- L. Lewite, *Wystawa Polska na Targach Lewantyńskich w Tel-Awiwie*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1934, nr 2, s. 67
- S. Nirnstein, *Na Targach Lewantyńskich*, „Głos Poranny”, 10.05.1934, nr 127, s. 4
- *Podpisanie aktu założenia podwalin pod budowę Wystawy Polskiej na Targach Lewantyńskich 1934*, fotografia, „Nasz Przegląd Ilustrowany”, R. XII, 1934, nr 18, s. 3
- S. Rotbard, *White City, Black City: Architecture and War in Tel Aviv and Jaffa*, Cambridge 2015
- A. Sharon, *Kibbutz + Bauhaus. An Architect's Way in a New Land*, Stuttgart 1976
- Y. Shiffman, *Palestine: The Levant Fair*, *Tel Aviv*, „Town Planning Review”, t. 16, 1935, nr 3 (czerwiec), s. 191–194
- N. Szwalbe, *Refleksje palestyńskie*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1934, nr 6, s. 202–204
- A. Tanikowski, *In Tel Aviv, Warsaw and Gdynia: Interwar Jewish Architects from the Polish Lands between Zionism and Assimilation*, [w:] *Jewish Architects – Jewish Architecture? Fourth International Congress on Jewish Architecture*, Bet Tfila – Research Unit for Jewish Architecture in Europe, t. 9, A. Brämer, K. Kessler, U. Knufinke, M. Przystawik (red.), Hamburg 2021, s. 101–110
- *Targi Lewantyńskie, 1932. Sprawozdanie Komitetu Targowego*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1932, nr 1, s. 22–28
- W. Weltsch, *Labor and Style in the Fairgrounds*, „Davar”, 26 kwietnia 1934
- *Wyjazd delegacji Izby na Targi*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1934, nr 3 (marzec), s. 164
- *Wystawa książki polskiej na Targach Lewantyńskich 1936 w Tel Awiwie*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1936, nr 2 (luty), s. 99
- *Wystawa Polska na Targach Lewantyńskich 1934*, „Palestyna i Bliski Wschód”, 1934, nr 6 (czerwiec), s. 194–197

Artur Tanikowski, doktor nauk humanistycznych, kustosz dyplomowany, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki. Kierunki prowadzonych badań: architektura modernistyczna i współczesna, kultura wizualna XX i XXI wieku, sztuka Żydów polskich. Kontakt: a.tanikowski@niani.pl; ORCID: 0000-0001-8278-124X